

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519

IJSR 2023; 9(5): 154-157

© 2023 IJSR

www.anantaajournal.com

Received: 20-07-2023

Accepted: 25-08-2023

राम् प्रसाद् एस्

संस्कृत विभाग: के एस् एस्

कालज् सुब्रह्मण्य, कर्नाटक, भारत

संजय बेकल् जे

संशोधना विद्यार्थिः, श्रीदुर्ग

संशोधना केन्द्र कटीलु, कर्नाटक,

भारत

Corresponding Author:

राम् प्रसाद् एस्

संस्कृत विभाग: के एस् एस्

कालज् सुब्रह्मण्य, कर्नाटक, भारत

ज्योतिषाध्यायनम्

राम् प्रसाद् एस्, संजय बेकल् जे

सारांश

संस्कृतभाषा या भाषा विश्वाय ज्ञानस्य धरोहरं दत्तवती। एषा भाषा वेदोपनिषत्, संहिता, आरण्यक इत्यादीनि अनेकानि ज्ञानानि निरन्तरं प्रवहति। ज्योतिषशास्त्रं वेदनेत्रम् इति प्रसिद्धम्, येन भूतवर्तमानभविष्यस्य ज्ञानं ज्ञातुं साहाय्यं करोति। एतस्य ज्योतिषस्य सम्यक् अध्ययनं कर्तुं शक्नोति सः जगतः सर्वाणि घटनानि ज्ञातुं शक्नोति। अन्तरिक्षे ग्रहनक्षत्राणां गतिना आधारेण पृथिव्यां सर्वाणि घटनानि ज्ञातुं शक्यन्ते। नवग्रह, द्वादशा राशी, सप्तविंशति नक्षत्र, होरा, द्रेशकण, राशि नक्षत्राणां वर्गीकरणं, स्वक्षेत्र, उच्छक्षेत्र, नीचक्षेत्र एवं विभिन्न स्तरे ज्योतिषस्य अध्यायनम् प्रचलति। जगति विद्यमान सकल जीवजन्तवनां सृष्टि, स्थिति, लय विचाराणां ज्ञानम् अयं ज्योतिषध्यायनात् निरूपितुं अपि च प्रतिपादितुं शक्यते।

कूटशब्दः वेद, ज्योतिष, राशि, नक्षत्र, नवग्रह, अध्ययनम्

प्रस्तावना

निद्रा-भय-मैथुनेषुच अन्ये पशवः सन्ति। समः मानवः अप्रतिमप्रतिभायाः कारणात् अस्मिन् जगति स्वस्य विशिष्टतां प्रकटयितुं समर्थः भवति। एतया शक्तिना एव सः अस्मिन् जगति अराजकताम् व्यवस्थितं कृत्वा मुक्तवस्तूनाम्विषये निर्णयं कर्तुं, अप्रतिरोध्यरूपेण जीवनं यापयितुं च समर्थः भवति। जीववृक्षवृक्षसरित्सागरादिषु भूमिपर्वतसमुद्रादिषु जगति विद्यमानस्य नानात्वस्य बाधां न जनयति इति प्रकारेण सामञ्जस्यपूर्वकं जीवनस्य कलां समावेशयितुं शक्नुवन् इति यावत्। तस्मिन् मनसः सामर्थ्येन सम्पन्नं ज्ञानं विद्या इति वक्तुं शक्यते। यतः विद्या इत्यस्य अर्थः उपदेशः इति। विद्या इति साधनं यत् लौकिक-अलौकिक-अनुभवे अपि सद्-सुखद-प्रकारेण जीवनं प्रबन्धयितुं अवगमनं ददाति।

वेदाः विज्ञानस्य एषा परिभाषा केवलं भारतस्य अपितु जगतः ज्ञानस्य भण्डारः एतेषु वेदेषु निगूढः अस्ति। इदानीं यानि वस्तूनि संशोध्यन्ते तानि पश्यन् भवन्तः अवगमिष्यन्ति यत्पेषु विषयेषु संशोधनं कर्तव्यं तानि अपि वैदिकानि एव सन्ति। वेदाः जगतः प्रियं अद्वितीयसंस्कृतेः निर्माणस्य मातृरूपम् अस्ति।

वेदानां विशालत्वात्, अध्ययनसङ्ख्यायाः च कारणात् सामान्यजनानाम् कृते वेदसिद्धान्तबोधकठिनातां न्यूनीकर्तुं षड्धा विभक्ताः सन्ति। एते षट् अङ्गाः शिक्षाव्याकरणछन्दःनिरुक्तज्योतिषकल्प च अक्षरशः स्वयं वेदान् उद्घाटयन्ति। लक्षग्रन्थाः मन्त्रोच्चारणविषयान् सम्बोधयन्ति व्याकरणेन मुक्तशब्दप्रयोगविश्लेषणं प्राप्यते।

छन्दःशास्त्रं वेदमन्त्राणां छन्दःनिर्दिशति। निरुक्तेवैदिकशब्दानां विशेषार्थप्रतिपादनं भवति, कल्पसूत्रेषु च वैदिककर्मकरणविधिः उपदिश्यते। यदि ज्योतिषं वेदाङ्गः इति विवक्षितः तर्हि ज्योतिषं वेदोक्तकर्माणां कृते मुक्तकालविवेचनार्थं निर्मितं विज्ञानम् अस्ति। अत एव 'कलाविधायकशास्त्रम्' इत्यपि कथ्यते। ज्योतीषिअधिकृत्य कृतं शास्त्रम्' इति ज्योतिषपदस्य परिभाषा। 'ज्योतिः' इत्यर्थः ग्रह इवप्रकाशमानाः आकाशाः। एते ज्योतिषशास्त्रस्यमुख्याधाराः सन्ति। आधुनिकविज्ञानस्य धारानुसारं यदि कश्चित् चिन्तयति यत् दूरस्थाःग्रहाः नक्षत्राणि च मनुष्यस्य जीवनं कथं प्रभावयितुं शक्नुवन्ति? तर्हि शास्त्रीयमुत्तरम् अस्ति यत् मनुष्यः प्रकृतौ स्थितैः सर्वैः वस्तुभिः, तस्य पञ्चेन्द्रियाणि, मनः च प्रभावितः भवति। एतत्प्रकारकचिन्तनानि ज्योतिषशास्त्रस्य एकस्मिन्पक्षे एव आंशिकरूपेण केन्द्रीभवन्ति। केवलं ग्रहनक्षत्राणां गतिजन्यपरिणामकताएव।

ज्योतिषशास्त्रं न आन्तरिकं भवति; केवलंविज्ञानस्य प्रयोगः एव। अस्मिन् प्राप्यमाणाः विडम्बनाः विज्ञानस्य दोषाः न सन्ति; तदतिरिक्तं शास्त्रानुगतस्य दोषो वा सर्वशक्तिमान् दैवस्य लीला वा स्यात्। अतः कस्यापिशास्त्रस्य उपयोगानाम् अवलोकनेन शास्त्रस्य सम्पूर्णं ज्ञानं प्राप्तुं न शक्यते। ज्योतिषशास्त्रमस्य अपवादः नास्ति।

व्यापकरूपेण ज्योतिषशास्त्रं मनुष्यस्यपरितः दृष्टानां, प्रयुक्तानां, अनुभूतानां वा वस्तूनाम्आरभ्य अदृश्यद्रव्याणां सिद्धान्तानां च विस्तृताध्ययनपूर्वकं प्रकृतेः अध्ययनम्। अस्मिन्विषये प्राचीनजनैः निर्मितः ज्योतिषविभागः वैज्ञानिकः एव। ज्योतिषशास्त्रं सिद्धान्तं, संहिता, होरा इति मुख्यतयात्रिभिःविभागैः विभक्तम्अस्ति। अस्मिन् सिद्धान्तस्कन्धःमुख्यतया गणितेन युक्तः अस्ति। सिद्धान्तस्कन्धः गणितस्य, बीजगणितस्य, ज्यामितिः इत्यादिषुगणितस्य शाखासु मूलभूतसिद्धान्तान् तेषां प्रयोगान् च व्याख्यायते। संहितास्कन्धःमुख्यतया प्रकृतिविज्ञानस्य विश्लेषणं करोति। आकाशपिण्डाः, आकाशे भवन्ति बहवः आश्चर्याः, ऋतुपरिवर्तनादि प्राकृतिकाः घटनाः, भूकम्पादिविपदानां पूर्वानुभवः, तेभ्यः उत्पन्नाः सूक्ष्मपरिणामाः च संहितास्कन्धे कथिताः सन्ति। तदतिरिक्तं वास्तुकला, नगरनियोजनं, सरोवरनिर्माणं, शिल्पनिर्माणम् इत्यादीनां विशालानां परियोजनानां रूपरेखा अस्मिन् स्कन्धे उल्लिखिताअस्ति। वृक्षयुर्वेदसम्बद्धाः विषयाः यथा रोपणं, पोषणं, रोगाः, उपशमनविधयः च अत्रउल्लिखिताः सन्ति। अस्मिन् भूजलप्रवाहः, जलनिष्कासनं च अन्तर्भवति।

संहितास्कन्धशब्दस्य एकः सामान्यः परिचयःअस्ति यत् होरस्कन्धः सामान्यजनानाम् 'ज्योतिषशास्त्रस्य' मतमिव ध्वन्यते। अस्मिन्शास्त्रे

प्राकृतिकग्रहद्वारा प्रकृतेः व्यक्तिगतप्रभावस्य ज्ञानं प्राप्यतेयत् जगतः प्राणिषु दृश्यते। अयं स्कन्धः आध्यात्मिकसिद्धान्तैः जगत् व्याख्यायते इत्यर्थः।

ज्योतिषशास्त्रस्य विशेषताः

प्राचीन-आधुनिक-विज्ञानयोः ज्योतिषशास्त्रंअद्वितीयं विज्ञानम् अस्ति। पूर्वं किं घटितं, अद्य अदृश्यरूपेण किं भवति, भविष्येकिं भविष्यति इतिज्ञातुम् अन्यत् विज्ञानं नास्ति। अस्य अपरं वैशिष्ट्यं “अप्रत्यक्षाणि शास्त्राणिविवादास्तेषु केवलम् प्रत्यक्षं ज्योतिषं शास्त्रं चन्द्रकौयत्र साक्षिणौ” इति अस्यशास्त्रस्य अप्रतिमं प्रदर्शनं घोषयति। अन्येषु शास्त्रेषु न स्फुटव्यक्तिः।अतः ते विवादैः परिपूर्णाः सन्ति। किन्तु ज्योतिषशास्त्रं व्यक्तिपरकं भवति। यतो हि एतत् वस्तुतः सूर्यचन्द्रमाश्रितविज्ञानमितिभावः।

शास्त्रस्य अन्यः विशेषः अस्ति यत् एतत्शास्त्रं सर्वेषां शास्त्राणां ग्राहकः दाता च अस्ति। ज्योतिषशास्त्रं संख्या-बीज-ज्यामितिम्अवलम्बते। तथैव वृक्षारोपणादिषु वनस्पतिसम्बद्धेषु विषयेषु वृक्षयुर्वेदस्य आश्रयःक्रियते। वास्तुशास्त्रस्य गणितं गणितस्य उपरि, वास्तुकलाविज्ञानं च शिल्पस्य उपरिअवलम्बते। नाडीशास्त्रे रोगजनकयोगानां व्याख्यानं क्रियतेतथा च तेषां निवारणार्थंआयुर्वेदिकमार्गं सुच्यते। दिव्यं चैतन्यं प्रसारयन् श्वासपरीक्षा एव योगकर्मणां औचित्यंपोषयति।

ज्योतिषशास्त्रे अध्ययनम्:

शोधप्रवृत्तेः अभावात् ज्योतिषशास्त्रेशैक्षणिकविषयाः नेपथ्ये एव अवशिष्टाः सन्ति। सिद्धान्तस्कन्धस्य गणितीयभागे सम्बोधितानांबहूनां विषयाणां अद्य पुनः परीक्षणं कृतम् अस्ति। आकाशपिण्डानां गतिः, ग्रहकक्षा, ग्रहबिम्बानांगणना, ग्रहणम् इत्यादयः अपि भौतिकशास्त्राख्ये विज्ञानविभागे पुनर्निर्धारिताः सन्ति। परिणामतः खण्डः अवैज्ञानिकः इति मन्यते। एवंसति ज्योतिषशास्त्रे कोऽध्ययनविषयः इतिप्रश्नः बुद्धिमातां मध्ये उत्पद्यते। वास्तविकता एषा यत् ज्योतिषशास्त्रं समुद्रवत्विशालं च विज्ञानं भवति, यथा यथा संशोधनप्रवृत्तयः विकसिताः भवन्ति तथा तथाएतत् विज्ञानं संशोधनस्य नूतनान् मार्गान् उद्घाटयति।अन्यशास्त्रवत् संशोधनदृष्ट्या ज्योतिषशास्त्रे संशोधनस्य अवसराः न सन्ति।

ज्योतिषशास्त्रस्य सिद्धान्तस्कन्धस्यगणितीयभागे सोपपत्तिकसिद्धान्तान् विहाय शेषस्कन्धेषु सोपपत्तिसिद्धान्ताः दृश्यन्ते। अतः ज्योतिषसंहितायां होरस्कन्धे च शोधयोग्याः बिन्दवः सन्ति।प्राकृतिकोत्पातानां दृष्ट्या शास्त्रेषु उक्ताः केचन उत्पाताः अद्यत्वे अपि अज्ञाताःएव तिष्ठन्ति। राहुसुत इति

विवक्षिताः प्रसिद्धाः तामसकीलकाः सूर्यचन्द्रमण्डले दृश्यन्ते, अन्तरिक्षचमत्काराः च ये भ्रान्तिकाः एव अवशिष्टाः सन्ति एतेषां उत्पातानाम् आरोपितफलानाम् अनुभवः एतादृशानां बहूनां विचाराणां अध्ययनस्य सूचकः अस्ति। एतेषां विचाराणां अध्ययनं आशाजनकम् अस्ति। तथा च स्तम्भादिगृहसंरचनानाम् आकारस्य औचित्यमपि अनुसन्धेयम्। संहिताग्रन्थेषु उल्लिखितानि गज-तुरागदि-लक्षणानि एतेषां पशूनां प्रयोगे अनुसन्धेयानि सन्ति। अश्वगजादिप्राचीनवाहनानां शरीररचनाशास्त्रस्य अध्ययनं वाहननिर्माणे सहायकं भवितुम् अर्हति। फलविभागे अपि मानवजीवने ग्रहप्रभावस्य विशेषाध्ययनस्य आवश्यकता वर्तते। स्वास्थ्यस्य ग्रहप्रभावस्य च दृष्ट्या उच्चतरं अध्ययनं कर्तव्यम् अस्ति। योगानाम् आयुर्वेदिकौषधानां च यः सम्बन्धः विविधरोगान्जनयितुं शक्नोति तस्य अपि अध्ययनं भवति। एते ज्योतिषसंशोधनस्य मुख्यविषयाः सन्ति, न तु सम्पूर्णाः। अध्ययनेन एव अध्ययनं प्रकाशितं भवति इति कारणेन शोधप्रवृत्त्याः अधिकानि संशोधनक्षेत्राणि प्राप्यन्ते। ज्योतिषशास्त्रेण येषु क्षेत्रेषु शासनं कर्तुं शक्यते: १.

न कश्चित् विज्ञानं व्यर्थं भवति। सिद्धः मानवः वालुकायाम् अपि तैलं प्राप्नुयात्; मरीचिकायाम् अपि जलं पातुं शक्नोति। स्वगृहे धनं अर्जयितुं दूरं गत्वान् किमपि प्रयोजनम्। अद्यतनयुगे अपि क्षेत्राणि सन्ति यत्र ज्योतिषशास्त्रस्य कार्यान्वयनेन अतिवित्तीयभारः, दुष्प्रभावाः च निवारयितुं शक्यन्ते।

अद्य वयं यत् कालक्रमम् अनुसृत्य स्मः तत् भारतस्य कृते उपयुक्तं न दृश्यते। भारते सूर्योदय-सूर्यस्तः, दिवारात्रौ मानकानुसारं निर्मितं भारतस्य कृते भारतीयपञ्चाङ्गं उपयुक्तम् अस्ति। अत्र पञ्चाङ्गानां प्रयोगः विशिष्टः अस्ति।

भारतीय न्यायव्यवस्था ज्योतिषशास्त्रं अपि कार्यान्वयं कर्तुं शक्नोति। अभियुक्तस्य अपराधस्य पुष्टौ वर्तमानव्यवस्थायाः अपेक्षया उपयुक्तेन ज्योतिषेण प्रश्नस्य प्रयोगः श्रेयस्करः भवति। प्रतीयते तथा च एतादृशस्य दत्तकग्रहणस्य कारणेन ज्योतिषशास्त्रस्य पवित्रतायाः हानेः भयं भवति तस्य निराकरणं च ज्योतिषशास्त्रस्य प्रवर्तकानां हस्ते एव वर्तते। चिकित्साक्षेत्रे ज्योतिषस्य प्रयोगः रोगनिदानस्य कष्टं न्यूनीकर्तुं शक्नोति।

अस्य कृते आयुर्वेदिकचिकित्साव्यवस्था अपि उपयुक्ता अस्ति।

कृषिक्षेत्रे वनस्पतयः उत्पादनस्य परिचर्यायाः च दृष्ट्या सुविज्ञस्य ज्योतिषीयनिर्देशस्य आवश्यकता वर्तते, येन कृषिक्षेत्रस्य अधिकविकासे साहाय्यं कर्तुं शक्यते। वनसंरक्षणं वनस्पतिप्रजननम् इत्यादिषु राष्ट्ररक्षाकार्येषु अनुभविनां ज्योतिषीणां

सहकार्यं अत्यावश्यकम्। कालावस्थापूर्वसूचने अपि ज्योतिषशास्त्रस्य उपयोगः कर्तुं शक्यते। वृष्टिः, जलप्रलय इत्यादि प्राकृतिकघटनाः सम्यक् ज्ञातुं शक्यन्ते। अनेन एतदर्थं सर्वकारेण कृतः अतिव्ययः न्यूनीभवति। भूगणितक्षेत्रे ज्योतिषशास्त्रस्य प्रयोगः स्वतन्त्रः अस्ति। ज्योतिषशास्त्रं भूमिस्थानि निधिनिक्षेपाः, लोहं, मृत्तिका इत्यादीनां विषये ज्ञातुं बहु सहायकं भवितुम् अर्हति। भूजलसंशोधनक्षेत्रे अपि ज्योतिषः सहायकः भवितुम् अर्हति। • मुहूर्तशास्त्रे प्रश्नावलीषु च अनेके शोधप्रयोगाः प्राप्यन्ते।

ज्योतिषशास्त्रस्य लाभाः

न काऽपि शिक्षा व्यर्थः। केचन विद्याप्रभेदाः सुखानन्दादीन् लौकिकलाभान् प्रयच्छन्ति, अन्ये मुक्त्यादि- अलौकिकलाभान् प्रयच्छन्ति। यद्यपि आध्यात्मिकसंबन्धयुक्ताः बहवः विद्याः सन्ति ये तत्र तत्र भद्रं ददति तथापि तेषु सर्वाधिकं प्रभावी विद्या ज्योतिषम् एव।

तार्किकतया प्राचीनचिन्तनस्य अनुसारं धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः मनुष्यस्य पुरुषार्थाः सन्ति, यान् जगति जन्म प्राप्य प्रत्येकः मानवः प्राप्तुम् इच्छति। यद्यपि परोक्षतया अद्यतननागरिकाः अपि नानास्रोतोभिः एतत् इच्छन्ति। अत्र प्रथमत्रयं (धर्म, अर्थ, काम) मिलित्वा त्रिवर्गं उच्यते। एतेषां अनुसरणं मोक्षः भवति। एते पुरुषार्थाः ज्योतिषेण उपलभ्यन्ते न संशयः। यतः यदि कश्चन व्यक्तिः समाजे ज्योतिषी इति मन्तव्यः, तर्हि तेन उक्ताः विषयाः सत्यं भवितुमर्हन्ति। तदर्थं तस्य केवलं ज्योतिषज्ञानम् एव न पर्याप्तम्; ज्योतिषशास्त्रस्य प्रवर्तकेनापि भवितव्यम्। पृच्छकस्य सत्यता, धर्मपरायणता, विनयः, वैदिकाध्ययनम् इत्यादिकौशलं समावेश्यम्।

अनेन सः धार्मिकः भवति। धर्मभक्तः कर्मणामर्थं प्राप्नोति। यतो हि तस्य रुचिः अस्ति चेदपि धार्मिकरणीत्यां पार्थिवं सुखं प्राप्स्यति। अन्तिमः मोक्षः अस्ति। एतदर्थं त्रिवर्गाणां परस्परं व्यवधानं न भवेत्, स्वतन्त्रविवेकेन त्रिवर्गाणां सम्पादनं कर्तव्यमिति भावः। ऋषिप्रति निष्ठया नियमितत्वात् अप्रतिमं त्रिंशं न अश्रुतम्। एवं ज्योतिषात् पार्थिवपरलोकलाभाः सन्ति। एतत् एव न, वास्तविकः ज्योतिषी अपि अस्मिन् जीवने सुखं प्राप्नोति। स्नानशौचालयभक्षणादिदिव्यविहितसेवाभ्यां व्याधिनाशः भवति।

मानसिकमलविनाशकारणात् मानसिकाशान्तिः अपि निवर्तते। शौर्यः ज्योतिषचिन्तनेन दोषेभ्यः मुक्तः भवति। स्पष्टतया मनसि सुसमाचाराः उत्पद्यन्ते। अस्य कारणात् प्रत्यक्षतया परोक्षतया च समाजस्य राष्ट्रस्य च समृद्धयर्थं मानवः सामाजिकतया उत्तरदायी भवति। ज्योतिषशास्त्रस्य अभ्यासं कर्तुम् इच्छन्तात्रः अपि

आदर्शज्योतिषी भवितुम् एतां मानसिकतां आत्मसात्करणीयम् ।
उपयुक्तं गुरुं प्राप्यतस्य मार्गदर्शने ज्योतिषस्य व्यापकरूपेण
अभ्यासः करणीयः । अध्ययनकाले धनार्जनेप्रयोगं विना निष्ठया
अभ्यासः कर्तव्यः ।

उपसंहारः

ज्योतिषस्य समाजे सुस्थानं नास्ति इत्यस्य ज्योतिषः एव कारणम् ।
निष्ठावान्ज्योतिषी इत्यस्य स्थितिः उत्तमः भवति । अतः ज्योतिषी
स्वपदस्य उन्नतये उदात्तं चिन्तयितव्यम् । यः पुरुषः बुद्ध्या
भूमिवासी आसीत् सः अधुना जलीयः आकाशः च भवितुम्
अर्हति । सः खचराणां अपि रसं चोषयितुं शक्नोति । सः तुरसस्य
स्वारस्यं अवशोषयितुं पङ्गुः अस्ति एषा प्रवृत्तिः अद्य ज्योतिषस्य
अमूर्ततायाः विपत्तिं प्रदत्तवती अस्ति । खचराणां रसप्राप्तौ रसविषयं
न जानाति नरः । अस्य कारणात्प्रकृतिः शोभते । मानवजातेः
दारिद्र्यकालः आरब्धः अस्ति । अस्मिन् युगे अपि तर्कशीलः मानवः
प्रकृतेः प्रीतिकरणाय तर्कसंगतसमाजं निर्माय ज्योतिषादिविज्ञानस्य
अभ्यासं कर्तुं शक्नोति इति विश्वासः कर्तुं शक्यते ।

अनुशीलितग्रन्थसूची

1. कृष्णीयम् (दैवज्ञवल्लभा), पि.एस पुरुषोत्तमन नम्बूतिरि,
Reddiyar Press & Book Diplo, Trivandrum.
2. जातकपारिजातः श्रीकपिलेश्वरशास्त्री, चौकम्भा संस्कृत
प्रकाशनम् वारणासी.
3. ज्योतिर्विज्ञानम् अर्कसोमयाजी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-
विश्वविद्यालयः, वारणासी
4. दैवज्ञवल्लभा, ओणकूरु, करेन्ट् बुक्स कलिकुट्.
5. प्रश्नरीतिः, केनीलकण्ठन् आशारि, एस् ठि आर् पब्लिकेशन्,
कोल्लम्, केरल.
6. भुवनदीपिकम् डा. वासुदेवशर्मा, मङ्गलम् प्रकाशनम्, जम्मूतवि